

КОМПОЗИЦИОН ЯХЛИТЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛИ

Қуйлиева Гулчехра Назаркуловна,

Гулистон давлат университети (ГулДУ) докторанти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

kuylieva.g@mail.ru

***Аннотация.** Ушбу мақолада Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” роман-эпопеясидаги Ахий Жаббор, Уста Матпано эпизодик персонажларининг бадиий ифодаси таҳлил ва тадқиқ қилинган. Ёзувчи ижодий концепциясининг мукаммаллиги композицион яхлитликни таъминлаш омили экани кўрсатилган.*

***Калит сўзлар:** эпопея, персонаж, персонажлар иерархияси, характер, бадиий ифода, ижодий концепция, композицион яхлитлик, тариқат, поэтик маҳорат.*

ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЦЕЛОСТНОСТИ КОМПОЗИЦИИ

***Аннотация.** В данной статье анализируется и исследуется художественное воплощение эпизодических персонажей Ахий Джаббар и Уста Матпано в романе-эпопее Мухаммеда Али «Великое государство». Показано, что совершенство творческого замысла писателя является фактором обеспечения композиционной целостности.*

***Ключевые слова:** эпопея, персонаж, иерархия персонажей, характер, художественная выразительность, творческий замысел, композиционная целостность, тариқат, поэтическое мастерство.*

THE A FACTOR TO ENSURE COMPOSITION INTEGRITY

***Annotation.** This article analyzes and explores the artistic embodiment of episodic characters Ahiy Jabbar and Usta Matpano in Muhammad Ali's epic novel "The Great State". It is shown that the perfection of the writer's creative idea is a factor in ensuring compositional integrity.*

***Keywords:** epic, character, hierarchy of characters, character, artistic expressiveness, creative concept, compositional integrity, tariqa, poetic mastery.*

Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат”¹ роман-эпопеясидаги Ахий Жаббор, Уста Матпано сингари персонажлар таҳлили ва тадқиқига киришишдан олдин айрим терминларнинг моҳияти ҳақида қисқача тўхталиш ўринлидир. Чунки эпопеяда мингга яқин адабий қаҳрамонлар мавжуд бўлиб, уларнинг таснифи муайян қийинчиликларни ҳам юзага келтириши табиий. Қолаверса, ўзбек тилидаги адабиётшунослик луғатларида терминлар таъриф-тавсифида баъзан турличалик кўзга ташланади. Биз имкон қадар кузатишга муваффақ бўлган назарий адабиётларда² бадиий асар персонажларининг қуйидаги типлари ажратиб кўрсатилади: а) мумтоз (классик) қаҳрамон; б) кундалик ҳаёт ташвишлари билан банд қаҳрамон; в) супер қаҳрамон; г) фожиавий (трагик) қаҳрамон; д) эпик қаҳрамон; е) анти қаҳрамон.

Бадиий асарлар мутолаасида персонажларнинг қай бир фазилатларига аҳамият қаратишимиз зарур бўлади?

Бизнингча, адабий қаҳрамон даставвал ўзининг ички ва ташқи кўриниши тавсифи (портрети) билан китобхон (томошабин) эътиборини тортади. Иккинчидан, у ҳаракат жараёнида кўрсатилиши керак. Шубҳасиз, ҳаракат фикрий, ҳаёлий, хотираларга берилиш сингари (ички) ёхуд ижтимоий жараёнларга аралашув шаклида (ташқи) намоён бўлади. Чунки персонаж ўзининг фикр-ҳислари билан ҳам эътиборни тортади. Унинг қандай қийиниши, ўйлаши, фикрлаши ва буни нутқига чиқариши ҳам жуда муҳимдир. Зотан

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Эпопея. Учинчи китоб. Мироншоҳ Мирзо. “ШАРҚ” НМАК Бош таҳририяти. – Тошкент 2014; Ёқубов И.А. Муҳаммад Али ижодида тарихий жараён концепцияси ва лиро-романтик талқин. Монография. –Т.: “Фан”, 2007. Ёқубов И.А. Тарих ҳақиқати ва инсоний тақдир улуғворлиги / Ёқубов И.А. Бадиий-эстетик сўз сехри. –Т.: “Fan va texnologiya” 2011. – Б 131-133.

² Характер литературный / В. И. Тюпа // [Большая советская энциклопедия](#): [в 30 т.] / гл. ред. [А. М. Прохоров](#). – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978; Хализев В. Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1999. – 398 с; *Теория литературы: основные понятия и термины: учеб. пособие* / А. А. Косицин. – Самара: Издательство. СГАУ, 2012; Бахтин М.М. Тетралогия / М.М.Бахтин; сост., текстол. подгот., науч. аппарат: И.В.Пешков; коммент.: В.Л. Махлина и др. – М.: Лабиринт, 1998. – 607 с.; Бахтин М.М. Эпос и роман / М.М.Бахтин; сост. С.Г.Бочаров; вступ. ст. В.В.Кожин. – СПб.: Азбука, 2000. – 301 с; Гиршман М.М. Литературное произведение: теория художественной целостности / М.М.Гиршман. – 2-е изд., доп. – М.: Яз. рус. культуры, 2007. – 560 с; Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / гл. науч. ред. Н.Д.Тамарченко. – М.: Изд-во Кулагиной: Intrada, 2008. – 358 с; Современное зарубежное литературоведение: Страны Западной Европы и США: Концепции. Школы. Термины: энцикл. справ. / РАН, Ин-т науч. информации по общественным наукам; науч. ред. и сост.: И.П.Ильин, Е.А.Цурганова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Intrada, 1999. – 319 с.

шундагина персонажнинг атрофини қуршаган одамлар ва муҳитга бўлган муносабатини аниқлаш мумкин бўлади. Қаҳрамон табиатини белгилашда ўзга персонажлар ва муаллифнинг унга бўлган муносабати (асар давомида қандай юксалиб бориши) ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Хўш, роман жанрида бош қаҳрамонлар сони нечта бўлгани маъқул? Мутахассислар уларнинг сони учта бўлгани маъқул, деб ҳисоблашади. Чунки битта персонаж орқали конфликтли вазият-ҳолатлар яратиш ва китобхонда ҳамдардлик туйғусини уйғотиш мушкул, деб билишади. Демак, конфликтли вазият-ҳолатлар учун иккита қаҳрамон бўлса анча яхши экан-да, деб ўйлаш мумкин. Аммо, айтайлик эр-хотин, она-фарзанд, йигит-қиз тарзидаги жуфтликлар ўртасида тартибсизлик (хаос)ни келтириб чиқаришга таъсир қилувчи катализатор учинчи шахс (рақиб) образига ҳам эҳтиёж сезилади. Шундай қилиб, бош қаҳрамонлар сони учлик (триада) дан иборат бўлгани маъқул экан. Бу фикрни бутун адабиёт тажрибаси тасдиқлайди.

Демак, биз персонаж термини ўрнида: *образ, шахс, қаҳрамон, характер, ҳаракатланувчи инсон, тимсол* сингари бир қатор синонимларни қўлласак ҳам, бадиий асарнинг образлар системаси, сюжет линиясида персонажнинг ўз вазифаси, ўзгармас ўрни мавжудлиги аён бўлади.

Замонавий адабий жараённи кузатиш шуни тасдиқлайдики, адабий қаҳрамон ҳамиша ҳам ўзига қаттиқ ишонган, қандайдир жасоратлар кўрсатиб, фидойилиги билан кўпчиликка ўрнак бўладиган ва халқни эргаштирадиган персонаж бўлиши шарт эмас. Бироқ бу фикр “Улуғ салтанат” эпопеяси ижодий концепцияга дахлдор эмас. Адиб ўзининг пухта ва мукамал ижодий концепциясига асосланиб асарнинг композицион яхлитлигини таъминлайди. Роман эпопея марказига Соҳибқирон Амир Темур образини қўйиб, ўз фикр-ғояларини бош қаҳрамон зиммасига юклайди. Воқеалар занжирини ҳам юқоридан қуйига қараб (персонажлар иерархияси асосида) жойлаштиради. Ушбу тарихий роман эпопеядаги Ахий Жаббор, Уста Матпано сингари эпизодик персонажларга ҳам улкан ғоявий залвар юклайди. Романда мардлик ва

ҳалолликни тарғиб этган ахийлик ҳаракати ҳақида ўқувчи учун жуда қизиқарли маълумотлар берилади.

Шу нуқтаи назардан кузатилса, эпопеянинг бош қаҳрамони – Амир Темур салтанатининг вакиллари сифатида намоён бўладиган, ўзларини ахий сановчи Амир Шоҳмалик ва Ахий Жаббор каби персонажлар ахийлик¹ ва жавонмардлик тариқатининг саховат, сафо, вафо каби муҳим рунларига амал қилиб яшашади. Улар футувват аҳлининг хислатларини ўзлаштиришга, фазилатларини ҳаётларида намоён этишга, шартларини уддалашга астойдил ҳаракат қилишади. Масалан: Ахий Жаббор кимсадан нарсасини қизғонмайди. Кўнглини такаббурлик ва кибру-ҳаводан холи тутиб, шижоат кўрсатишга, эл хизмати йўлида фидойи инсон бўлишга интилади.

“Тўлқинланган оломон жунбушга келди. Бақириқ-чақириқлар остида қозининг ишораси билан энди ҳамма тош олди... Сурон ичида шўрликларнинг инграган овозлари эшитилмай кетди.

Ахий Жаббор баҳодир ҳанг-манг, қонга бўялиб, қип-қизил гўштга айланган, аллақачон омонатини эгасига топширган бечораларга куйинди, тошлар ул бахти қароларга эмас, худди ўзига томон отилгандай туюлиб кетди, аммо бирон кўмак беришдан мутлақо оғизлигини ҳис қилди.”²

Ахий Жаббор – тақводор ва мард киши. Бироқ, реал вазият олдида ожиз бир банда. Чунончи, шариат талаби бўйича зинокорларга ҳукм чиқарган қозига ҳам, бу ҳукмни ижро этган элнинг иродасига ҳам қарши бормайди. Оғир жазога мустаҳиқ қилинган бахтиқаро гуноҳкорларга қанчалик ачинмасин, амалий ёрдам беролмайди. Чунки, Аллоҳ таоло бандаларини зинога яқинлашишдан ва

¹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Н.Комилов таржи. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, – Б.32; Меҳмет Рихтим. Азербайжон тасаввуф тўрунулари илк сўфийлар.// Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts. Proceedings of a symposium held in Istanbul. March 28-30, 2001. – Beirut: Ercon Verlag Wurzburg in kommission. 2007: Abdülbaki Gölpınarlı. İslâm ve Türk illerinde Fütüvvet teşkilâti. – S. 27; *Турк адабиётида илк мутасаввифлар*. 8-босқи. (Нашрга тапёрловчи ва шарҳлар муаллифи доктор Ўрхон Ф. Кўпрулу – Анкара. 1993, – 415-б.)

² Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Эпопея. Учунчи китоб. Мироншоҳ Мирзо. “ШАРҚ” НМАК Бош таҳририяти. – Тошкент 2014. – Б.25 .

зинога сабаб бўладиган ишлардан қайтарганини яхши билади ва жунбушга келган оломонни тўхтатиб қолишга уринмайди.

Таъкидлаш ўринлики, хотини Оққиз бефарзандлик изтиробларидан ўртанганида Ахий Жаббор кўнглида толеи қаро эканидан бир оз нолиш оҳанглари ҳам кечади. Бу ҳолат ҳам унинг қисматга гоҳ кўниб, гоҳ исён қилиб, пировардида шукур қилиб яшаётган бир банда эканини кўрсатади.

Ахий Жаббор сув азал-азалдан анқога шафелиги маълум бўлган Карбало чўлида вужуд истагидан юксала олмаган шериги – Айбож ўғлонга ўз улушини илинади:

“– Ўлсам ўламан, аммо туркнинг мардлиги-ю ҳиммати, шаънини юксак тутаман, токи унинг сахию ахий экани, яхши номи жаҳон юзида боқий қолсун! Сизга ўзимнинг бир ичим сувимни раво кўргайман!...”¹

Унинг баходирлиги наинки жисмоний кучи, ахийлик, жавонмардлик йўлига садоқати – маънавий-руҳий қудратида ҳам ошкор кўринади. Шунинг учун ҳам китобхон кўз ўнгида саховатли, олийҳиммат, мурувватпеша ва танти инсон сифатида гавдаланади. Амир Темур бунёд этган Турон салтанатининг улуғлиги ҳам турклик улуғлангани, миллат шаън-шавкати юксак пояларга кўтарилгани, қолаверса эҳтиёжманд бўлса-да, ўз хаётини хавф-хатарга қўйиб, бардош ва матонат билан нафсининг ҳиссасидан кеча оладиган, ризқ-насибасини ҳамроҳига бахшида этадиган мард, олийҳиммат, саховатли ўғлонлари борлиги билан белгиланади.

Уста Матпано образини биз дастлаб нақшинкор пештоқлари қулаган хоразмшоҳларнинг Гурганждаги саройига қараб кўз ёш тўкаётган ўксик кайфиятда учратамиз:

“Атрофда ҳамма жон сақлаб, ўзини ҳар ёққа урар, унинг эса ҳечким билан иши йўқ, гоҳ маҳобатли пештоққа, гоҳ тошлар текканидан ўйиқлар ҳосил қилган, Моний чизган расмдай гўзал гулчин дарвозага жим қараб тураркан, қисик кўзларидан ёш оқарди.

---

¹ Ўша манбаа. – Б.324 .

– *Фарзандингиз шундоққина олдингизда нобуд бўлса, қандоқ чидамоқ мумкин? – деб қўярди у ўзига ўзи гапиргандай. – Ҳалиям бандаси чидайди...*

Амир Сайфиддин некўз яқинлашаркан, у одамдан сўради:

– *Фарзандим, дейсиз... Қани фарзандингиз?*

– *Ана!- дея ёнаётган, харобага айланган қасрни кўрсатди ҳалиги одам. – Бу сарой фарзандим эди.*

Амир Сайфиддин некўз хижолатда қолди.”¹

Кўринадики, ўз қўллари билан яратилган биноларнинг кўз ўнгида яқсон қилиниши истасододли кекса меъмор учун худди қадрдон фарзандини йўқотиш каби аянчли ҳол. Бунёдкор инсон – уста Матпанонинг уруш, саваш ва босқин деб аталувчи ягона душмани бор. Чунки меъморнинг ҳаёт мантиғига кўра бандаси худонинг ерини обод қилиш, гуллатиш учун дунёга келади. Англашиладики, эпизодик персонаж ҳам Муҳаммад Али эпопеяга сингдирган инсон боласининг ёруғ оламда яшашдан кўзлаган бош мақсади вайрон этмоқ эмас, балки бунёд қилмоқдир, деган концептуал ғояни ташимоқда.

Уста Матпанонинг ижодкор инсон, андак дарвешфешл, синиқ табиатли, хокисор киши эканлиги Амир Темурнинг кўнглидаги ният, тилидаги сўз ва қилаётган амаллари муштараклигини синаши, тунларни бедор ўтказиб йиллар давомида қурилиш ташвишларига шўнғиб кетиши каби ҳолларда ҳам кўзга ташланади. Матпано Хоразмийнинг хокисорлиги теран эътиқодий асосларига эга. Адибнинг таъриф этишича, у ўз қилаётган амалларининг беғаразлигини таъминлашга интилувчи, кибру ҳаводан мутлақо холи инсон. Уста Матпанонинг Амир Темурдан Оқсарой бош меъморлигини Муҳаммад Юсуф Табризийга топширнишни сўраган кездеги мезбону меҳмон меъморлар суҳбати, аниқроқ айтганда камтарлик ва синиқлик бобидаги самимий тортишувга эътибор берайлик:

---

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Эпопея. Учинчи китоб. Мироншоҳ Мирзо. “ШАРҚ” НМАК Бош таҳририяти. – Тошкент 2014. – Б.109.

“– Бизлар мезбон... Лозим топсалар, бош меъморликни қўли гул меҳмонимизга тобишурсалар... – таъзим қилди Уста Хоразмий.

– Йўқ-йўқ, камина шогирддурбиз... – қўл қовуштиради Юсуф Табризий. – Йўқ-йўқ...

– Меҳмонимизга тобишурсалар...

– Қуллуқ... камина шогирддурбиз...

– Тобишурсалар...

– Шогирддурбиз...”¹

Уста Матпанонинг собит эътиқодига кўра, оламда яратувчи – ёлғиз Оллоҳнинг ўзи. Меъмор эса, Худо унинг кўнглига солган истакларни адо этувчи бир бандадир. Бинобарин, унинг меҳнати беғараз, ҳар қандай даъволардан йироқ тарзда ва сидқидилдан амалга оширилмоғи лозим. Шунинг учун ҳам Матпано Хоразмий фарзандлари ва шогирдларига ўз “имзо”ларини бунёд этилган биноларнинг пинҳон жойларига яшириш, меъмор исмини кўз кўз қилишдан тийилишдан сабоқ беради. Бу муҳим деталь образ моҳиятини очишда катта аҳамиятга эга.

Фалокатлардан дили озурда уста Матпано Оқсарой бош меъморлигига тайинланиши ҳам бежиз эмас. Бу орқали адиб Амир Темурнинг яратувчи ва яшнатувчи инсон эканлигига урғу беради. Айтиш мумкинки, романда тасвирланган соҳибқирон Амир Темур ва уста Матпано образлари уруш ва босқинларга нисбатан нафрат кўзи билан қараши, бунёдкор, камтарин инсонлиги, реал вазият талаблари олдида ожизлиги жиҳатидан ҳам, яратувчилик юмушларининг тепасида туришлари билан ҳам бир бирларини тўлдиради.ё

Дарҳақиқат, Соҳибқирон Амир Темур нафақат Оқсарой қурилишига бош-қош бўлади. Балки, Нажмиддин Кубронинг шогирди Сайфиддин Бохарзий даҳмаси ёнида мақбара ва хонақоҳ қурдириб, атрофини гулзор қилади. Шунингдек, Баҳовуддин Нақшбанд мазорини обод қилиб, фақиру мискинларга

¹ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Эпопея. Учинчи китоб. Мироншоҳ Мирзо. “ШАРҚ” НМАК Бош таҳририяти. – Тошкент 2014. – Б.126.

хайру-эхсон улашади. Кейинчалик, Андижон ва Марғилонда мадрасалар бунёд этиш, Чиноз яқинида Сирдарё устига кўприк солдириш, Самарканд атрофида ўн тўртта боғ яратиш ишларига ҳам бош бўлади. Бундай эзгу ишларнинг аксарияти, соҳибқирон орзу-интилишларини теран англаган уста Матпано сингари ишончли ва садоқатли меъморлар кўли, юрак кўри билан ҳам бунёд этилгани шубҳасиз.

Эл-юрт хотиржамлигини таъминлаш зарурияти баъзан қилич кўтариб майдонга чиқишни ҳам тақозо этади. Бунёдкорлик билан шуғулланибгина яшаш имконсиз бўлган пайтларда ҳам Амир Темур қилич-қалқонсиз тинч ва осуда замонлар келиши, боғу-роғлар, қасру-иморатлар бунёд қилиб, йўлларни обод этиб, зироату тижорат ишларига ривож бериб умргузаронлик қиладиган, тўй-тантаналар, байрамларни нишонлайдиган, хайру эҳсонлар-ла етим-есирлар бошини силайдиган дориломон замонлар келишини орзулайди. Зотан, унинг қалби эзгу юмушлар этагини тутмоқнигина тилайди.

Муҳаммад Али ижодий концепциясининг мукамаллиги роман эпопея композицион яхлитликни таъминлашда муҳим омил бўлган. Дарҳақиқат, адиб аксарият қаҳрамонларини эътиқод ва иймон уйғунлиги, тақдири азалга ишонч фалсафаси, шукроналик туйғуси асосида тасвирлашга, кўнгил тилаклари ва реал ҳаёт зиддиятлари фониди очишга интилан.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб – Б.45. – <http://library.navoiy-uni.uz/>
2. Бахтин М.М. Тетралогия / М.М.Бахтин; сост., текстол. подгот., науч. аппарат: И.В.Пешков; коммент.: В.Л. Махлина и др. – М.: Лабиринт, 1998.
3. Бахтин М.М. Эпос и роман / М.М.Бахтин; сост. С.Г.Бочаров; вступ. ст. В.В.Кожин. – СПб.: Азбука, 2000.
4. Гиршман М.М. Литературное произведение: теория художественной целостности / М.М.Гиршман. – 2-е изд., доп. – М.: Яз. рус. культуры, 2007
5. Ёқубов И.А. Муҳаммад Али ижодида тарихий жараён концепцияси ва лиро-романтик талқин. Монография. –Т.: “Фан”, 2007.
6. Ёқубов И.А. Бадиий-эстетик сўз сеҳри. –Т.: “Fan va texnologiya” 2011.